

Osman Achmatowicz

Urodzony 16 III 1899 roku w Bergaliszkach. Studia na USB w Wilnie, asystent w Katedrze Chemii Organicznej (1924), doktorat tamże (1928). Studia w laboratorium Williama H. Perkina oraz doktorat z filozofii na Uniwersytecie Oksfordzkim, habilitacja w Wilnie. Kierownik Katedry Chemii Farmaceutycznej i Toksykologicznej na Wydziale Farmaceutycznym UW (1933), profesor UW (1934-1939, 1953-1969), dziekan Wydziału Farmaceutycznego (1936-1938). Profesor Politechniki Łódzkiej (1948-1952), prorektor (1945-1948), rektor (1948-1952).

Chemik organik, badacz terpenów, alkaloidów, a także współodkrywcą tioalkaloidów. Prowadził badania nad chemią cyjanku karbonylu CO(CN). Podsekretarz stanu w Ministerstwie Szkolnictwa Wyższego (1953-1960). Dyrektor Instytutu Kultury Polskiej podczas pobytu w Londynie (1964-1969). Członek PAU (1945), PAN (1952), TNW (1984), kierownik Zakładu Chemii Organicznej PAN (od 1954). Członek Polskiego Towarzystwa Chemicznego (1978), rady naukowej komitetu doradczego „Organic Chemistry Journal” (1956). Zmarł 4 XII 1988 w Warszawie.

O polskim olejku terpentynowym, Lwów 1926; *O nowym szeregu α -pochodnych bornylenu*, Wilno 1928; *Strychnine and Brucine*, Bungay 1930; *O katalitycznym uwodorowieniu czwartorzędowych soli amoniowych*, Bydgoszcz 1938; *Chemia i technika: cykl wykładów dla inżynierów i techników*, Warszawa 1939.

Kadra naukowa Politechniki Łódzkiej: Osman Achmatowicz (1899-1988), „Zeszyty Historyczne Politechniki Łódzkiej” 2002, z. 1.

HALINA LICHOCKA

OSMAN ACHMATOWICZ 1899-1988

Był potomkiem tatarskiego rodu z dawna osiadłego na Litwie. Jego przodkom, pieczętującym się herbem Kotwica, król Stanisław August Poniatowski nadał dobra Bergaliszki, położone w ówczesnym powiecie oszmiańskim. Dobra te stały się główną siedzibą rodziny. Tu przychodziły na świat kolejne pokolenia Achmatowiczów. Tu także urodziło się sześcioro rodzeństwa Osmana. On sam również urodził się w Bergaliszkach - tak przynajmniej świadczą zapisy w oficjalnych dokumentach. Nieco inaczej natomiast rzecz wygląda w przekazie rodzinnym¹. Według niego Osman Achmatowicz urodził się w podróży, jaką odbywała jego matka - Emilia z Kryczyńskich - powracająca do domu z Paryża. Być może jazda okazała się zbyt długa lub zbyt męcząca, dość na tym, że rozwiązanie podobno nastąpiło w Piotrkowie Trybunalskim 16 marca 1899 roku. Trudno dziś ustalić, ile w tym prawdy. W każdym razie data urodzenia nie budzi wątpliwości, gdyż taką właśnie datę oraz miejsce urodzenia - Bergaliszki podawał zawsze Achmatowicz w swoich pisanych później życiorysach.

Ojciec Osmana, Aleksander Achmatowicz, prawnik z wykształcenia, był właścicielem ziemskim. Odziedziczył majątek Teniukowszczyzna, który po powstaniu styczniowym nabyli jego rodzice w drodze licytacji. Majątek ten, o powierzchni nieco ponad 1500 ha, położony był w pobliżu Bergaliszek „nad rzeczką Jakuńką, pomiędzy stacją kolejową

1 M. T. Leplawy, *Osman Achmatowicz (1899-1988) profesor, kierownik Katedry Chemii Organicznej (1945-1953) współtwórca, prorektor (1945-1948 i 1952/53) i drugi rektor (1948-1952) Politechniki Łódzkiej*, „Zeszyty Historyczne Politechniki Łódzkiej” 2002, z. 1, s. 17-32.

Juraciszki a wsią Czerniele². Jednakże nowy sukcesor nie zamierzał parać się gospodarowaniem. Posiadłość puścił w dzierżawę, a sam wraz z rodziną zamieszkał w Petersburgu. Pełnił tam ważne funkcje zawodowe i polityczne. Był rzeczywistym radcą stanu i zastępcą naczelnego prokuratora Senatu Rządzącego. Wszyscy jego synowie kształcili się w Petersburgu. Wykształcenie średnie zdobywali w elitarnym Korpusie Paziów; później podejmowali studia na miejscowych uczelniach.

Achmatowicz, po uzyskaniu matury w Korpusie Paziów, został w 1916 roku studentem Instytutu Górniczego. Jednakże uczył się tam krótko, gdyż wybuch rewolucji bolszewickiej zmusił rodzinę Achmatowiczów do wyjazdu. Szczęśliwie udało się im opuścić Rosję i powrócić na Litwę.

W sierpniu 1919 roku Osman Achmatowicz napisał do rektora uruchamianego w tym czasie Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie podanie następującej treści: „Uprzejmie proszę Pana Rektora o zaliczenie mnie w grono studentów I kursu Prawnego Wydziału. Ponieważ wszystkie moje dokumenta pozostały w Instytucie Górniczym w Piotrogradzie, z którym w obecnej chwili żadnej komunikacji nie ma, nie mogę przedstawić wszystkich potrzebnych papierów; posyłam swoją, tak zwaną *zaczetną książkę*, która świadczy iż jestem studentem³”.

Dwa miesiące później napisał kolejne podanie, tym razem do dziekana Wydziału Prawnego: „Uprzejmie proszę o przeniesienie mnie z Wydziału Prawnego na Wydział Matematyczno-Przyrodniczy. Osman Achmatowicz. 7 listopada 1919 roku”. I jeszcze dopisek na dole strony: „Przyczyną spóźnienia się z tym podaniem jest to, że nie wiedziałem iż istnieje w Uniwersytecie Wydział Matematyczno-Przyrodniczy⁴”.

Z ankiety personalnej wypełnionej przez Achmatowicza wynika, że był wyznania mahometańskiego, narodowości tatarskiej, miał polskie obywatelstwo, a jego językiem macierzystym był język rosyjski. Bezterminowo urlopowany ze służby wojskowej, mieszkał wraz z rodzicami w Wilnie przy ul. Nadbrzeżnej 24. W rubryce dotyczącej danych o ojcu napisał: „Aleksander, prawnik, prezes Izby Kasacyjnej w Wilnie, dyrektor Departamentu Sprawiedliwości Tymczasowej Komisji Rządowej⁵”.

2 Teresa (Mira) Achmatowicz-Szmajke, *Dwór Teniunkowszczyzna*, www.radzima.org/pl (dostęp: 2.03.2016).

3 Litewskie Archiwum Centralne, rękopis, Fond 175 VII Db nr 1a. *Archiwum USB, Wydział Matematyczno-Przyrodniczy*.

4 Ibidem.

5 Ibidem.

Przytoczone rękopisy rozpoczynają cały zbiór dokumentacji zachowanej w Litewskim Archiwum Centralnym, związanej ze studiami, a potem pracą Achmatowicza na Uniwersytecie Stefana Batorego. Sądząc po braku wpisów w metryczkach – nikt do tych archiwaliów nie sięgał przez ponad 70 lat, które minęły od tamtych wydarzeń.

Początki studiów Achmatowicza w Wilnie nie były łatwe. Musiał sprostać wymaganiom formalnym, co w jego przypadku stanowiło rzecz wielce skomplikowaną. Świadczy o tym jeszcze jeden rękopis – podanie do Senatu Akademickiego, datowane na 11 maja 1920 roku. Achmatowicz pisał, co następuje: „Jesienią roku 1919 zostałem przyjęty w grono słuchaczy Wydziału Matematyczno-Przyrodniczego z warunkiem przedstawienia matury do dnia 1 lipca 1920 roku i złożenia w tymże terminie egzaminu z łaciny. Matura moja razem z resztą dokumentów znajduje się od r. 1916 w Akademii Górniczej w Piotrogradzie i pomimo najszczerzych chęci nie mogę ją, we wskazanym mnie terminie, przedstawić ze względu na brak komunikacji z Piotrogradem. Pracując w Głównym Zarządzie Dóbr Państwowych, Zarządu Cywilnego Ziem Wschodnich, jako referent leśny, jestem zajęty codziennie do godz. 3 po południu; jako zaś słuchacz Wydziału Matematycznego, mam prawie codziennie wykłady do godz. 6 wiecz. i oprócz tego uczęszczam [na] istniejące w Wilnie kursa leśne, gdzie wykłady trwają do godz. 9 p. p. codziennie. Wobec takiej ilości zajęć niepodobna mnie było udzielić czas dla studium łaciny i tym samym wykonać drugi punkt postawionych mnie warunków. Zwracam się więc do Senatu Akademickiego z uprzejmą prośbą przedłużyć mnie termin złożenia egzaminu z łaciny do dnia 1 października 1920 r., gdyż podczas letniej przerwy wykładów na Uniwersytecie i po ukończeniu dnia 1 lipca r. b. kursów leśnych będę w stanie cały wolny czas pozabiuroowy poświęcić studiom łaciny i zarazem, po złożeniu egzaminu, pozostać na Uniwersytecie Stefana Batorego. W dowód prawdziwości przytoczonych motywów załączam odpowiednie zaświadczenia”⁶.

Niebawem wszystkie te trudności zostały pokonane. Z nauką Achmatowicz radził sobie doskonale. Na czwartym roku został asystentem w Katedrze Chemii Organicznej, kierowanej przez prof. Kazimierza Sławińskiego. Był to początek późniejszych dokonań naukowych Achmatowicza jako chemika organika. Profesora Sławińskiego zawsze uważał za swego mistrza.

6 Ibidem.

Na rok przed ukończeniem studiów Osman Achmatowicz ożenił się z Heleną Staniewiczówną, córką profesora matematyki i ówczesnego rektora Uniwersytetu Stefana Batorego – Wiktora Staniewicza. Z rodziną prof. Staniewicza był już wcześniej skoliigaoany przez małżeństwo swego starszego brata Leona z siostrą Heleny, Teresą.

Achmatowicz ukończył studia w terminie, w 1925 roku. Opuszczał wtedy mury reaktywowanej wileńskiej uczelni pierwszy rocznik jej absolwentów. Achmatowicz otrzymał stopień magistra chemii, przyznany mu 1 lipca 1925 roku przez Radę Wydziału Matematyczno-Przyrodniczego na podstawie pracy pt. *O polskim olejku terpentynowym* oraz po złożeniu egzaminów końcowych, z ogólnym wynikiem bardzo dobrym. Dyplom magisterski Osmana Achmatowicza nosi numer „1”. Prawdopodobnie o tym numerze zdecydował porządek alfabetyczny.

Po ukończeniu studiów Achmatowicz pozostał na uczelni i od razu, pod kierunkiem prof. Sławińskiego, rozpoczął pracę nad doktoratem. Temat dotyczył terpenów, czyli wpisywał się w główny nurt badań realizowanych w tym czasie w Katedrze Chemii Organicznej. Dysertację doktorską pt. *O nowym szeregu α -pochodnych bornylenu* obronił Osman Achmatowicz z wyróżnieniem na początku 1928 roku. Promotorem był prof. Kazimierz Sławiński.

Kilka miesięcy później Achmatowicz uzyskał stypendium z Funduszu Kultury Narodowej przy Radzie Ministrów i wyjechał – wraz z żoną i małą córką Emilią – na dalsze studia do laboratorium Williama H. Perkina w Oksfordzie. Włączył się w prowadzone przez Perkina badania dotyczące chemicznej budowy naturalnych alkaloidów roślinnych. Po śmierci Perkina kontynuował te prace pod kierunkiem Roberta Robinsona, późniejszego laureata Nagrody Nobla.

Efektom badań Achmatowicza, trwających nieco ponad dwa lata, była jego rozprawa⁷ na temat struktury alkaloidów: strychniny i brucyny. Na jej podstawie otrzymał stopień doktora filozofii Uniwersytetu Oksfordzkiego.

Na Uniwersytet Stefana Batorego w Wilnie powrócił w 1930 roku. Tu przez następne cztery lata kontynuował rozpoczęte w Anglii badania alkaloidów oraz rozwijał swoją karierę zawodową. W tym czasie habilitował się⁸, został docentem i członkiem Rady Wydziału Matematyczno-Przyrodniczego.

7 M.T. Leplawy, *Osman Achmatowicz...*, op. cit.

8 M. Dąbkowska, *Chemicy sami o sobie w 1957 roku*, „Analecta. Studia i Materiały z Dziejów Nauki” 2011, R. 20, z. 1, s. 42-43.

Nowe perspektywy otworzyła przed nim oferta nadesłana w 1933 roku z Uniwersytetu Warszawskiego. Otrzymał propozycję objęcia stanowiska kierownika Katedry Chemii Farmaceutycznej i Toksykologicznej na Wydziale Farmaceutycznym. Przeniósł się więc do Warszawy, gdzie znalazł znakomite warunki do pracy naukowej i dydaktycznej w dobrze wyposażonych laboratoriach nowego gmachu Wydziału Farmaceutycznego przy ul. Przemysłowej 25. Kierowany przez niego zespół zajmował się przede wszystkim wyodrębnianiem i strukturą alkaloidów zawartych w surowcach roślinnych. W latach 1936-1938 Achmatowicz pełnił funkcję dziekana Wydziału Farmaceutycznego Uniwersytetu Warszawskiego, a rok później otrzymał nominację na profesora zwyczajnego.

Wybuch II wojny światowej zastał Achmatowicza w majątku Osmanówka na Litwie. Ziemie polskie wkrótce znalazły się pod okupacją niemiecką i sowiecką. Uniwersytet Warszawski został zamknięty.

Lepiej natomiast przedstawiała się w tym czasie sprawa inauguracji roku akademickiego na Uniwersytecie w Wilnie, ponieważ Tymczasowy Zarząd Okręgu Wileńskiego postanowił wznowić wykłady po wakacjach, jak zwykle 1 października. W tej sytuacji dziekan Wydziału Matematyczno-Przyrodniczego prof. Szczepan Szczeniowski w liście z dnia 26 IX 1939 roku zaproponował⁹ Achmatowiczowi objęcie kierownictwa Zakładu Chemii Organicznej. Jednocześnie skierował pismo¹⁰ do komisarza oświaty z prośbą o umożliwienie Achmatowiczowi przyjazdu z rodziną do Wilna.

Wszystko jednak potoczyło się zupełnie inaczej niż się spodziewano. W listopadzie władze litewskie przystąpiły do szybkiej likwidacji Uniwersytetu Stefana Batorego, upatrując w nim ośrodek polonizacji Wileńszczyzny. W grudniu 1939 roku ta szacowna, stara i bardzo zasłużona dla kultury zachodniej uczelnia przestała istnieć.

W pierwszych miesiącach wojny Achmatowicz przebywał w Wilnie, a następnie w Kownie. Później wraz z rodziną przedostał się do Warszawy. O pracy naukowej nie mogło być mowy. W ankiecie wypełnianej w 1957 roku napisał: „Okres okupacji: bezrobotny, praca na wsi, a następnie do końca wojny tajne nauczanie akademickie w Warszawie i Częstochowie”¹¹.

W Warszawie Achmatowicz wykładał chemię organiczną na kompletach zorganizowanych dla studentów farmacji. Zajęcia odbywały

9 Litewskie Archiwum Centralne, rękopis sygn. Fond 175 VIIB nr 254.

10 Ibidem.

11 M. Dąbkowska, *Chemiccy sami o sobie...*, op. cit.

się najczęściej w prywatnych mieszkaniach, w różnych punktach miasta. Przez kilka miesięcy uczył również jawnie, ponieważ na początku 1944 roku otrzymał wakującą po śmierci prof. Ludwika Szperla posadę nauczyciela w Szkole Technicznej. Była to placówka uruchomiona przez Niemców w murach zamkniętej wówczas Politechniki Warszawskiej.

Gdy powstanie w Warszawie zostało stłumione, Achmatowicz wyjechał przez Milanówek do Częstochowy. Miał tam brata - Leona, który jako lekarz pracował w miejscowym szpitalu. W Częstochowie znajdowała się również filia tajnego Uniwersytetu Ziemi Zachodnich, wzmocniona kadrowo przez profesorów przybyłych, podobnie jak Achmatowicz, ze spalonej Warszawy. Dzięki temu można było realizować nowe kierunki nauczania. Uczony zajął się tworzeniem tajnego Wydziału Farmacji. Dwa nowe komplety farmaceutyczne rozpoczęły zajęcia w pierwszych dniach listopada 1944 roku¹².

Po wojnie życie naukowe warszawskich uczonych zaczęło odradzać się w Łodzi. Powstawały tam wyższe uczelnie, organizowane często od podstaw. Tak było z Politechniką Łódzką. Misję jej utworzenia powierzono przebywającemu jeszcze w Częstochowie prof. Bohdanowi Stefanowskiemu, mianując go rektorem i pozostawiając wiele swobody w doborze kadry. Stefanowski zaprosił do współpracy Achmatowicza. Wszystko to działo się wiosną 1945 roku, a już jesienią tegoż roku odbyła się uroczysta inauguracja nowej Politechniki, podczas której Osman Achmatowicz wystąpił jako prorektor. W następnej kadencji, czyli w latach 1948-1952, pełnił funkcję rektora. W tym czasie na użytek Politechniki zostały przebudowane gmachy fabryczne. Umieszczono w nich nowe wydziały - Włókienniczy oraz Chemii Spożywczej. Znakomite, jak na ówczesne warunki, wyposażenie otrzymał Wydział Chemiczny wraz z biblioteką, która - dzięki osobistym staraniom Achmatowicza - zgromadziła bogate zbiory światowej literatury naukowej.

Z tego okresu pochodzą również prace Achmatowicza, zainicjowane we Lwowie jeszcze przed wojną przez Romana Małachowskiego, dotyczące chemii cyjanku karbonylu CO(CN), związku strukturalnie podobnego do fosgeny - gazu zaliczanego do arsenału broni chemicznej. Badając tę silnie toksyczną, łatwo lotną i eksplodującą substancję zespół Achmatowicza ustalił jej właściwości fizyczne i chemiczne.

12 W. W. Głowacki, *Stan farmacji naukowej w czasie drugiej wojny światowej (1939-1945)*, [w:] *Dzieje nauk farmaceutycznych w Polsce 1918-1978*, red. Z. Jerzmanowska, B. Kuźnicka. Wrocław 1986, s. 163.

W rezultacie powstało na ten temat 21 publikacji i siedem doktoratów¹³. Poznanie cyjanku karbonylu stanowiło cenny wkład tego zespołu w rozwój chemii organicznej.

Takie osoby jak Osman Achmatowicz były bardzo potrzebne obejmującej rządy w Polsce władzy komunistycznej, ponieważ służyły jej uwiarygodnieniu i podnosiły prestiż. Kłopot polegał jedynie na tym, że nie zawsze stanowiły pożądaną wzór dla młodzieży, która w zamyśle miała stanowić awangardę nowego społeczeństwa socjalistycznego.

Achmatowicz przychodził na zajęcia zawsze w eleganckim, ciemnym garniturze z muszką. Jego wykłady były świetnie przygotowane, a oczekiwania wobec studentów ogromne, do tego stopnia, że wymyślili oni nawet nową jednostkę miary. Była to jednostka grozy równa 1 achmat¹⁴. Te wymagania, stawiane wszystkim sprawiedliwie i bez wyjątku, stanowiły dla politycznych aktywistów młodzieżowych przeszkodę nie do pokonania, udaremniającą na przykład realizację zobowiązań w rodzaju: „dla uczczenia urodzin Towarzysza Bolesława Bieruta zdamy wszystkie egzaminy w pierwszym terminie!”.

Skargi na profesora składane w tej sprawie do organizacji partyjnej przyniosły ten skutek, że Achmatowicz zaproponował, by zdawane u niego egzaminy ustne miały charakter publiczny, z udziałem studentów, asystentów i innych zainteresowanych osób. W rezultacie odbyły się tylko dwa takie egzaminy. Na zdawanie kolejnych zabrakło chętnych.

Problem rozwiązano inaczej. W 1953 roku Achmatowicz został przeniesiony na stanowisko podsekretarza stanu w Ministerstwie Szkolnictwa Wyższego. Równocześnie otrzymał nominację na profesora Uniwersytetu Warszawskiego, a rok później dodatkowo kierownika Zakładu Chemii Organicznej Polskiej Akademii Nauk. Obciążony rozlicznymi obowiązkami administracyjnymi i pracą naukową nie znajdował czasu na dydaktykę.

W 1960 roku zakończył swoją działalność w Ministerstwie, jako podsekretarz stanu, ale jeszcze przez dwa lata był doradcą ministra szkolnictwa wyższego. Tym sposobem zakres jego obowiązków uległ zmniejszeniu, dzięki czemu mógł zintensyfikować własne badania naukowe. Profesor, wraz ze swymi współpracownikami w Katedrze Chemii Organicznej Uniwersytetu Warszawskiego, analizował alkaloidy

13 B. Brózda, *Chemia zamiast oręża*, „Przegląd Techniczny. Gazeta Inżynierska” 2005, nr 26.

14 Rozmowa Barbary Chrzczonowicz z prof. Osmanem Achmatowiczem, „Życie Uczelni. Biuletyn Informacyjny Politechniki Łódzkiej” 2007, nr 2, s. 7-8, www.p.lodz.pl/zalaczniki/1795,1325,zu_100_cale.pdf,7503592.pdf (dostęp: 2.03.2016).